

MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN TE'VİLİNİN BİLİNİP BİLİNEMEMESİ İLE İLGİLİ YORUMLARIN OLUŞMASINDA ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ 7. ÂYETTEKİ VAKF YERİNİN ROLÜ

The Role of the Place of Waqf in the 7th Verse of the Al-i Imran in the Formation of the Interpretations Regarding the Absolute Knowledge of the Meaning of the Mutashabih Verses

Mehmet KARA

Öğr. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye
Lecturer. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences Department of Qur'an Reciting and Qiraat Science, Çanakkale, Turkey
mehmetkara@comu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-2350-9323>

📌 Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12.11.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 18.02.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2021

🗉 **Atıf / Cite as:** Kara, Mehmet. "Müşâbih Âyetlerin Te'vilinin Bilinip Bilinmemesi ile İlgili Yorumların Oluşmasında Âl-i İmrân Sûresi 7. Âyetteki Vakf Yerinin Rolü". *Mütefekkir* 8/15 (2021), 143-163. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.939285>

© **Telif / Copyright:** Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 **İntihal / Plagiarism:** Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN TE'VİLİNİN BİLİNİP BİLİNEMEMESİ İLE İLGİLİ YORUMLARIN OLUŞMASINDA ÂL-İ İMRÂN SÜRESİ 7. ÂYETTEKİ VAKF YERİNİN ROLÜ*

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'in okunması, anlaşılması, dinlenmesi gibi fiillerin her biri, ibadet yönü bulunan amellerdir. İhtiva etmiş olduğu mana ise aynı zamanda inanan insanın zihin dünyasını inşa etmekte ve hayatının farklı evrelerinde kendisine rehberlik etmektedir. Bunun için de muhtevası doğru anlaşılmalıdır. Tilâvet edilen bir âyetteki murad-ı ilâhînin doğru anlaşılması için öncelikle âyetin mefhumuna vâkıf olmak gerekmektedir. Bu sebeple âyetin nüzûl sebebi ve ortamı, siyak ve sibakı, anlamını belirleyen anahtar kelimelerin tahlili, cümle yapısı gibi bazı verilerin göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Bu veriler çerçevesinde tercih edilen anlama göre lafız ve anlam bütünlüğüne riayet ederek âyetlerde vakfa uygun olan yerler tayin edilmekte ve okumanın da buna göre icra edilmesi beklenmektedir. Dolayısıyla âyetteki murad-ı ilâhî, âyetin i'rabını ve buna bağlı olarak kabule şayan olan anlam tercihini belirlemektedir. Tercih edilen i'rab ve anlam ise âyetteki vakf ya da vasl yapılması gereken yerleri tayin etmektedir. Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde müteşâbih âyetlerin te'vilinin bilinip bilinmeyeceği bağlamında tefsirlerde serdedilen yorumlar ve buna göre âyetteki vakf yerinin tercihine dair vakf-ibtidâ literatüründeki farklı kanaatler konumuz açısından güzel bir örnektir. Biz de çalışmamızda bu örnek âyet üzerinden âyetin anlaşılmasında vakf yerinin önemini tahlil etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Vakf, Vasl, Müteşâbih, Muhkem.

The Role of the Place of Waqf in the 7th Verse of the Al-i Imran in the Formation of the Interpretations Regarding the Absolute Knowledge of the Meaning of the Mutashabih Verses

Abstract

Reading, understanding and listening to the Quran are acts that have the characteristic of worship. The meaning it carries also shapes the mind of the believer and guides him in different aspects of his life. For this, the content must be understood correctly. To understand the meaning of a verse read correctly, it is necessary to know the interpretation of the verse. For this reason, it is important to know some data such as the reason of the verse, siyak and sibak (context), analysis of words that determine the meaning. Within the framework of these data, the places that are suitable to briefly stop(waqf) in the verses are determined by respecting the integrity of the word and meaning and the reading is expected to be done accordingly. Therefore, the meaning of the verse determines the sentence structure of the verse and the preference of meaning accordingly. The preferred sentence structure and meaning determine the places in the verse that should be dwelled on or passed through. The interpretations in the commentaries in the 7th verse of the Âl-i Imrân, in the context of whether the meaning of the verses of mutashabih is known or not, and the different interpretations in the waqf and ibtidâ literature on the choice of the place in the verse are a good example for our topic. In our study, through this sample verse, we will try to analyze the importance of waqf in understanding the verses.

Keywords: Recitation, Waqf, Wasl, al-Mutashabih, al-Muhkam.

* Bu çalışma, yazarın "Kıraat ve Tefsir Boyutuyla Vakf-ı Lazım" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması sürecinde âyetlerdeki kelimelerin lügat ve terim anlamları, âyetin nüzûl sebebi, siyak-sibakı ve tefsirine dair rivayetler dikkate alınmalıdır. Buna göre tercih edilen anlam doğrultusunda okuyucu ve dinleyicinin âyeti doğru bir şekilde anlayabilmesi için tilâvet esnasında âyetin bazı yerlerinde vakf ya da vasl yapılması önemlidir. Dolayısıyla âyetin anlamı, vakf ya da vasl tercihinin tayin etmektedir. Diğer taraftan âyet içerisindeki vakf ya da vasl tercihi de âyetin anlamını etkilemektedir. Nitekim bu bağlamda tarihi süreçte tefsir, fıkıh, kelâm, nahiv, kıraat vb. ilimlerden istifade edilerek âyetlerdeki vakfa uygun olan yerleri belirlemeyi konu edinen ciddi bir vakf-ibtidâ literatürü de oluşmuştur. Bu eserlerde Mushaf tertibine göre sûrelerin her bir âyeti, lafız ve anlam açısından tahlil edilmiş ve buna göre farklı vakf türleri ihdas edilmiştir.¹ Bunların içerisinde Secâvendî'nin (ö. 560/1165) ihdas ettiği vakf sistemi ve belirlediği vakf alametleri, Türkiye ve diğer birçok ülkenin mushafında kabul görmüş ve şöhret bulmuştur.²

Secâvendî'nin vakf sistemini tercih eden Türkiye'deki mushaflarda bulunan bazı vakf alametleri, âyetin mefhumunu doğru yansıtıp yansıtmaması açısından bazı çalışmalarda incelemeye ve kritik edilmeye değer bulunmuştur. Örneğin; M. Zeki Duman; Bakara 2/283, Tevbe 9/128, Yûsuf 12/24 âyetlerindeki vakf alametlerini anlam açısından hatalı olarak değerlendirmiştir.³ Mustafa Karagöz ise Bakara 2/96 ve A'râf 7/188 âyetlerindeki vakf alametlerini, tefsirlerde serdedilen yorumlar muvacehesinde kritik etmiştir.⁴ Recep Koyuncu da yukarıda zikri geçen âyetlerden Bakara 2/96 ve Tevbe 9/128 âyetlerindeki vakf alametlerini tahlil etmiştir.⁵ Ayrıca örnek sadedinde aktardığımız bu çalışmaların haricinde Kur'ân'ın anlaşılmasında âyetlerdeki vakf yerlerinin etkisini konu edinen farklı bilimsel araştırmalar da yapılmıştır.⁶ Bu çalışmalar da

¹ Vakf-ibtidâ literatürü ve vakf tasnifi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Mehmet Kara, *Kıraat ve Tefsir Boyutuyla Vakf-ı Lazım* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 3-4, 6.

² Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr, *Vukûfü'l-Kur'ân ve eseruhâ fi't-tefsîr dirasatün nazariyyetün me'â tabîkî 'ale'l-vakfi'l-lâzım ve'l-mute'ânik ve'l-memnu'*, (Medine: Mucemme'ül-Melik Fehd li tubâti'l-Mushafi's-Şerîf, 1431), 179, 269.

³ M. Zeki Duman, "Tefsir Te'vil ve Tefsirde Temel İlkeler Açısından "Secavend"lerde Mânaya Tesir Eden Önemli Üç Hata", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, (İstanbul: Özkan Matbaacılık, 2010), 510-516.

⁴ Mustafa Karagöz, "Ayetlerdeki Durak Yerlerinin Manaya Etkisi (Bakara Sûresi 96. Ayet Örneği)", *Biliname* 21/2 (2011), 199-221; Mustafa Karagöz, "Uzak Bir Mananın Ayetlerdeki Vakf Yerine Etkisi -Arâf Sûresinin 188. Ayeti Örneği-", *Biliname* 34/2 (2017), 31-96.

⁵ Recep Koyuncu, "Vakf-İbtidâ'nın Ayetlerin Anlaşılmasındaki Rolü", *Marife* 15/1 (Yaz 2015), 183-185.

⁶ Örneğin bk. İsmail Ahmet et-Tahhân, "Kur'an'ı Anlamada Vakfın Rolü", çev. Necattin Hanay, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2012), 233-278; Muhammed Ersöz, Vakf-ı Murâkabe ve Kur'an'ı Anlamaya Etkileri (Secâvendî'nin İlelü'l-vukûf Adlı Eserindeki Açıklamalar Özelinde), *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 159-186.

göstermektedir ki âyetin anlamına göre tayin edilen vakf yerlerinin, âyetin anlamı üzerinde belirleyici bir etkisi söz konusudur.

Kur'ân'ın anlaşılmasında âyetteki vakf yerinin rolüne dair örnek olarak zikredilebilecek en önemli yerlerden birisi kanaatimizce Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetidir. Zira bu âyetteki vakf yerinin tercihi müteşâbih âyetlerin te'vilinin bilinip bilinemeyeceğini beyan etmektedir. Bu itibarla çalışmamızda öncelikle müteşâbih âyetlerin te'vilinin bilgisinin sadece Allah'a mahsus olup olmadığı bağlamında bu âyetin mefhumu anlaşılacak ve buna göre âyetteki vakf yapmaya uygun olan yer belirlenecektir. Âyetin mefhumuna vâkîf olabilmek için ise siyak-sibak ve nüzûl sebebi dikkate alınacaktır. Âyetteki *muhkem, müteşâbih, âyet, te'vil* gibi bazı anahtar kelimelerin tahliline de yer verilecektir. Ayrıca bu âyet ile ilgili olarak tefsirlerde serdedilen yorumlardan istifade edilerek âyetin anlamı tayin edilecektir. Buna göre tebeyyün eden anlam doğrultusunda âyetteki *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* kısmı, ilgili eserlere müracaat edilerek vakf-ibtidâ açısından değerlendirilecektir. Akabinde âyet için tercih edilen anlamın, vakf yerini tayin ettiği ve belirlenen vakf yerinin de âyetin anlamını etkilediği sonucu kritik edilecektir. Nihayetinde ise tercihe şayan olan anlam ve buna göre vakfa uygun olan yer hususunda belli bir kanaate varılmak istenecektir.

1. SİYAK-SİBAK VE NÜZÛL ORTAMINA GÖRE ÂYETİN ANLAMI

﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ (م) وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾

Bu âyette, Hz. Peygamber'e nâzil olan Kur'ân'ın, muhkem ve müteşâbih âyetlerden oluştuğu ve müteşâbih âyetlerin te'vilinin bilinip bilinemeyeceğine değinilir. Müteşâbih âyetlerin te'vilinin bilgisinin Allah'a mahsus olup olmadığı ya da âyetteki ifadeyle ilimde derinleşmiş olan kimselerin de bu âyetlerin te'vilini bilip bilemeyeceği tefsirlerde tartışılan bir meseledir. Buna göre tercih edilen anlam ekseninde *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ* cümlesinin sonunda vakf ya da vasl yapılması yönünde farklı kanaatlerden bahsedilmiştir. Dolayısıyla mezkûr yerde hem vakf hem de vasl yapılmasına göre âyete iki farklı şekilde meâl verilebilir. Vakf yapılması durumunda âyetin meâli şu şekildedir:

"Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı indiren Allah'tır. Kur'ân'ın bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğer bir kısmı ise müteşâbih âyetlerdir. Kalbinde hak yoldan sapma meyli olanlar, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için müteşâbih âyetlere tâbi olurlar. Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. Kalbi istikamet üzere olan kimseler⁷ ise 'bunların hepsinin Rabbimiz katından

⁷ Hz. Peygamber, genellikle "ilimde derinleşmiş kimseler / ilimde rûsûh sahibi kimseler" olarak tercüme edilen *الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* ifadesini, "eli temiz, dili doğru, kalbi istikamet üzere olan kimseler" şeklinde tefsir etmiştir. bk. Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, 8/152; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Riyad, 2003),

olduğuna inandık' derler. Bu inceliği, ancak akıl sahipleri düşünüp anlayabilir."

Vasıl yapılması durumunda ise âyetin meâlindeki anlam değişikliği şu şekildedir: "...Kalbinde hak yoldan sapma meyli olanlar, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için müteşâbih âyetlere tâbi olurlar. Halbuki onun te'vilini Allah ve kalbi istikamet üzere olan kimseler bilir. Bu kimseler, 'bunların hepsinin Rabbimiz katından olduğuna inandık' derler..." Görüldüğü üzere vakf yapılması durumunda müteşâbih âyetlerin te'vili sadece Allah'a mahsus bir bilgi olarak anlaşılırken vasıl yapıldığı takdirde ise kalbi istikamet üzere olan kimselerin de bu âyetlerin te'vilini bileceği söylenebilir.

Müteşâbih âyetlerin te'vilinin bilinip bilinmeyeceği meselesinin açıklığa kavuşması için kanaatimizce öncelikle nüzûl ortamı ve siyak-sibakına riayet ederek âyetin anlaşılması önem arz eder. Ayrıca âyetteki muhkem, müteşâbih, âyet, te'vil gibi anahtar kelimelerin de incelenmesi gerekir. Zira buna göre müteşâbih âyetlerin maksûdu beyan edilmiş olur ve bu âyetlerin te'vili hakkında yorum yapılabilir. Tercih edilen yoruma göre de âyetteki vakfa uygun olan ya da uygun olmayan yerler belirlenebilir. Bu sebeple öncelikle âyetin mefhumunu tayin etmeye çalışacağız.

İncelemeye medar olan 7. âyetin bulunduğu sûre, hurûf-ı mukattaa ile başlamakta ve 2. âyette, Allah'tan başka ilah olmadığı zikredilmektedir. Devamındaki âyetlerde Kur'ân, Tevrât ve İncil'in Allah tarafından indirildiği ve O'nun âyetlerini inkâr edenlerin azaba uğrayacağı anlatılmaktadır. 5. âyette, yeryüzünde ve göklerde hiçbir şeyin O'na gizli olmayacağı belirtildikten sonra 6. âyette Allah'ın, insanları rahimlerde dilediği şekilde tasvir ettiği ve O'ndan başka ilah olmadığı vurgulanmaktadır. Çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden 7. âyette ise yukarıda da ifade edildiği üzere Kur'ân'ın, muhkem ve müteşâbih âyetlerden oluştuğuna değinilmektedir. Hak yoldan sapmaya meyilli olan bazı kimselerin, fitne çıkarmak ve te'vil etmek için müteşâbih âyetlere tâbi olduğu belirtilmektedir.

Bir âyetin anlaşılması sürecinde nüzûl ortamı ve sebab-i nüzûlüne dair rivayetlerden de istifade edilmelidir. Bu meyanda mezkûr âyetin nüzûl sebebi ile ilgili iki rivayet nakledilmiştir. Bir rivayete göre Hz. Peygamber, Necran'dan Medine'ye gelen Hıristiyan bir heyeti İslâm'a davet etmiş ve aralarında soru-cevap şeklinde uzun bir konuşma geçmiştir. Özetle; Hz. Peygamber, heyetteki Abdülmesih isimli birisine, "...Siz, 'İsâ Allah'ın oğludur' demekle dinden çıktınız." demiş ve Abdülmesih de ona "Sen, İsâ'nın, 'Allah'ın bir kelimesi ve O'ndan bir ruh' olduğuna inanıyor musun?" diye sormuştur. Hz. Peygamber de ﴿إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ﴾ "Meryem

5/223; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirâsati'l-Kur'âniyye (Riyâd: İslami İşler Davet ve İrşat Bakanlığı, ts.), 6/2357. Ayrıca âyette, kalplerinde eğrilik bulunan kimselerden sonra bu ifadenin zikredilmesi, kanaatimizce ilgili ifade ile "istikamet ehli kimselerin" kastedildiğinin bir karinesi olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple çalışmamızda mezkûr ifade için "istikamet üzere olan kimseler" anlamını tercih edeceğiz.

oğlu İsâ, Allah'ın resulü, Meryem'e ilka ettiği kelimesi ve O'ndan bir ruhtur."⁸ âyeti ile cevap vermiştir. Bunun üzerine Abdülmesih de bu cevabın kendisi için yeterli olduğunu beyan ederek kendince tartışmayı sona erdirmiştir.⁹ Âyetin Hz. İsâ ile ilgili olduğunu gösteren bir diğer karine ise öncesindeki ﴿هُوَ﴾ "Allah, sizi rahimlerde dilediği şekilde tasvir eder."¹⁰ âyetinin, Hz. İsâ hakkında olduğuna dair olan rivayettir.¹¹

Hiz. Peygamber'in cevaben okuduğu âyette Hiz. İsâ, "Allah'tan bir ruh ve O'nun bir kelimesi" olarak tavsif edilmiştir. Allah'ın zatını idrak etmek beşer için muhal olduğuna göre "Allah'ın ruhu ve kelimesi"nin hakikati ve mahiyeti de beşer idrakinin ötesinde bir hakikattir. Bunları inkâr etmek mümkün olmadığı gibi "İsâ Allah'ın oğludur" şeklindeki bir te'vil de câiz değildir. Bu konuda iman edip teslimiyet içerisinde olmak esastır.¹² Yukarıdaki rivayetten de anlaşıldığı üzere bahsi geçen Hıristiyan heyet, Hiz. Peygamber'in okuduğu âyeti, "Hz. İsâ'nın, Allah'ın (hâşâ) oğlu" olduğu şeklindeki bir te'vile gerekçe göstermiştir. Halbuki Hiz. İsâ'nın, "Allah'ın kelimesi" ya da "O'ndan bir ruh" olarak tavsif edilmesi böyle bir çıkarımı mümkün kılmaz. Ayrıca Kur'ân'da başka âyetlerde de böyle bir kullanım söz konusudur. Örneğin; Allah, Hiz. Âdem¹³ ve diğer insanlara¹⁴ ruhundan üflediğini belirtmiş ya da Cebrâîl (a.s.) için "*ruhumuz*"¹⁵ ifadesini kullanmıştır.

Diğer bir rivayete göre bazı Yahudilerin, sûrenin evvelinde de bulunan mukattaa harflerinden hareketle ebced hesabıyla¹⁶ Hiz. Peygamber ve ümmeti için ömür takdir etmeye çalışmaları üzerine bu âyet nazil olmuştur.¹⁷ Buna göre Yahudiler, müteşâbih olarak değerlendirilen mukattaa harflerini te'vil etmeye kalkışmıştır. Her iki rivayette bahse konu edilen ve müteşâbih olarak değerlendirilen Hiz. İsâ'nın yaratılışı, Allah'ın bir kelimesi veya O'ndan bir ruh olması ya da mukattaa harfleri gibi meselelerin hakikatini ve

⁸ en-Nisâ 4/171.

⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/206; Ebû'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 7/167, 187; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-'Ucâb fî beyâni'l-esbâb*, thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1997), 2/660; Selîm b. İdi'l-Hilâlî - Muhammed b. Mûsâ Âl-i Nasr, *el-İst'âb fî beyâni'l-esbâb* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1425/2004), 1/230.

¹⁰ Âl-i İmrân 3/6.

¹¹ Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmut Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, 2002), 1/263; Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud el-Begâvî, *Tefsîrû'l-Begâvî Meâlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1409/1988), 2/7.

¹² M. Zeki Duman, Müteşâbihatın Tevili, *Bilimname* 9/3 (2005), 41.

¹³ el-Hicr 15/29, es-Sâd 38/72.

¹⁴ es-Secde 32/9.

¹⁵ Meryem 19/17.

¹⁶ Ebced Hesabı: Arap alfabesinin ilk tertibi ve harflerinin taşıdığı sayı değerlerine dayanan bir hesap sistemidir. Detaylı bilgi için bk. Mustafa İsmet Uzun, "Ebced", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/68-70.

¹⁷ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 7/166, 187; İbn Hacer el-Askalânî, *el-'Ucâb fî beyâni'l-esbâb*, 2/659.

mahiyetini Allah'tan başkasının bilmesi mümkün değildir. Kanaatimizce böyle bir hüküm, bu meselelerin haricindeki farklı müteşâbihler için de geçerlidir. Zira âyetteki hükmün hususi bir mesele hakkında olması, diğer benzer meselelere şamil olmasına engel değildir.

2. ÂYETİN ANLAMINI BELİRLEYEN ANAHTAR KELİMELER

Âyet: Kur'ân nasslarının, *muhkem* ve *müteşâbih âyetler* şeklinde ikili tasnife tâbi tutulduğu Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde geçen *âyet* kelimesi, Kur'ân'da tek veya birçok cümleden oluşan söz dizesi veya mucize anlamlarını hâizdir.¹⁸ Kur'ân'da bu kelime ayrıca alamet, işaret,¹⁹ mucize,²⁰ ibret²¹ gibi farklı anlamlarda da kullanılmıştır. Buna göre âyetteki *muhkem* ve *müteşâbih âyetler* ile tilâvete konu olan âyetler ya da Kur'ân'da işaret edilen mucizeler kastedilmiş olabilir. İncelediğimiz âyette ise genellikle ilk anlamı ile yani tilâvete konu olan âyetler şeklinde anlaşılmıştır.²² Buna rağmen *müteşâbih âyetler* ifadesiyle Hz. İsa'nın yaratılışı, Allah'ın ruhu veya kelimesi olarak nitelenmesi gibi Allah'tan başkasının bilemeyeceği mucizelerin anlaşılması da mümkündür.²³ Nitekim nüzûl sebebinden de hatırlanacağı üzere Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın mucizevî yaratılışını, Allah'tan bir ruh ve O'nun kelimesi olmasını takdir edememişlerdir. Bu sebeple burada geçen "âyet" kelimesi, "mucize" anlamında da değerlendirilebilir.²⁴ Bize göre bu kelimenin maksûdu, Kur'ân âyetleri olmalıdır. Zira âyetin evvelinde, Hz. Peygamber'e nâzil olan Kur'ân âyetleri kategorize edilmektedir. Zikri geçen mucizevî meseleler, Kur'ân'ın sadece bazı âyetlerinde yer bulmaktadır. Bunların haricinde Allah'ın sıfatları, ruh, sûr, levh-i mahfûz vb. hakikat ve mahiyetlerini sadece Allah'ın bildiği ve mucize olarak değerlendirilmeyen müteşâbih âyetler de vardır. Kanaatimizce "mucize" olarak anlaşıldığı takdirde âyet kelimesinin anlamı sınırlandırılmış olur. Dolayısıyla mezkûr kelimenin, "Kur'ân âyetleri" şeklinde anlaşılması, mucizeleri konu edinen âyetleri de kapsayan bir anlamdır.

Muhkem: Men etmek, reddetmek, engel olmak anlamına gelen "*hakeme*" fiilinin if'âl babının ism-i mef'ûl veznindeki "*muhkem*" kelimesi; manası açık olan, delaleti bilinen, kendisinde şüphe bulunmayan ve te'vile ihtiyacı olmayan anlamındadır.²⁵ Bir lafzın; muradının tebdil, tağyir, tahsis, te'vil ve

¹⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 25.

¹⁹ el-Bakara 2/248.

²⁰ el-Bakara 2/211.

²¹ el-Ankebût 29/44.

²² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/188.

²³ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 7/180.

²⁴ M. Fatih Kesler, "Âl-i İmran Sûresi 7. Ayet Meâlini Yeniden Okumak", *Diyanet İlmî Dergi* 49/4 (2013), 141.

²⁵ Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr el-İfrîkî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), "hkm" 12/141; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1991), "hkm" 249-250.

neshten uzak olması hasebiyle anlaşılır olmasıdır.²⁶ Buna göre farklı anlam ihtimali bulunmayan ve maksûdu açık olan ifadeler şeklinde anlaşılmaktadır. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ifadesiyle âyetteki "*muhkemât*", *ihimâl* ve *istibâh*'tan korunan ve ibaresi sağlamaştırılmış âyetlerdir.²⁷ Bu sebeple muhkem âyetleri anlamak için herhangi bir izaha yani başka bir âyete, hadis rivayetine ya da linguistik bir tahlile ihtiyaç söz konusu değildir.²⁸

Kur'ân'ın esasları olarak nitelenen muhkem âyetler ile neyin kastedildiği tefsirlerde de farklı yorumlara konu olmuştur:

1. En'âm 6/151-153 ve İsrâ 17/23 âyetlerindeki yapılması ve yapılmaması istenen fiillerdir.²⁹ Bu âyetlerde; Allah'ın şerîkinin bulunmadığı, ana-babaya güzel davranılması,³⁰ rızık endişesi ile çocukların ve haksız yere insanların öldürülmemesi, gizli-aşikâr çirkinliklere yaklaşılmaması, yetim hakkının gözetilmesi, ölçü ve tartı hususunda titiz ve âdil olunması, ahde vefa gösterilmesi, istikâmet üzere hareket edilmesi³¹ yönünde bazı ilâhî tavsiyeler vardır. Zikredilen bu hususlar, Allah'ın indirdiği tüm kitaplarda ve ilâhî dinlerin hepsinde var olduğu için muhkem âyetler, "*Kitabın Esası*" şeklinde nitelenmiştir.³² Ya da müteşâbih âyetlerin anlaşılmasındaki belirleyici rolüne istinaden böyle bir niteleme yapılmıştır.³³

2. Peygamber kıssaları ya da insanın yaratılış sürecinden ve yaratıcıdan bahseden âyetlerdir.³⁴

3. Kendisiyle neyin kastedildiği anlaşılacak derecede açık olan,³⁵ farklı anlam ihtimali ve başka kelimelerle anlam benzerliği bulunmayan ifadelerdir.³⁶

²⁶ Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 205.

²⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998), 1/527.

²⁸ Zülfikar Durmuş, "Mu'tezilî Mufessir Zemahşerî'nin Muhkem ve Müteşâbih'e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi", *Marife* 3/3 (2003), 263.

²⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf Necati - Muhammed Ali en-Neccar (Beyrut, 1983), 1/190; Ebû'l-Fidâ 'îmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. (Kâhire: Mektebetü Evladi's-Şeyh li't-Türâs, 2000), 3/8.

³⁰ el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/23.

³¹ el-En'âm 6/151-153.

³² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/263-264.

³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/528.

³⁴ Ebû İshak İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'rabuhu*, thk. Abdülcelil Abdhu eş-Şelebî (Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1988), 1/376; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/197; Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîd*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 2/397.

³⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Boynukalın - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizân Yayınevi, 2005), 2/246; Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1998), 2/6.

³⁶ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûġi'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsirihî ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*, thk. Komisyon (Birleşik Arap Emirlikleri:

4. Te'vilini, anlamını ve tefsirini âlimlerin bildiği âyetlerdir.³⁷

5. Kendisi ile amel edilen nâsîh âyetlerdir.³⁸

Bu değerlendirmelere göre murad edilen mefhumun anlaşılabilir olduğu tek bir anlama delalet eden muhkem âyetler, Kur'ân'ın çoğunluğunu oluşturmaktadır. Mezkûr âyette, müteşâbih âyetlere “diğerleri” ifadesiyle işaret edilmesi de bunun bir teyididir. Muhkem âyetlerin, “*Kitabın Aslı*” olarak isimlendirilmesi de kanaatimizce muhatapları için bu âyetlerin delaletinin açık olmasını gerekli kılar.

Müteşâbih: “*şebehe*” fiilinin tefâ'ul babının ism-i fâil veznindeki “*müteşâbih*” kelimesi, iki şeyin görsel ya da manen birbirine benzemesi sebebiyle birinin diğerinden ayırt edilememesi,³⁹ benzerlik nedeniyle manasında kapalılık, iltibâs ve işkâlin bulunması⁴⁰ gibi anlamları hâizdir. Buna göre *müteşâbih âyetler*; bir nassın başka bir nass ile olan lafız ya da anlam benzerliği nedeniyle tefsirinde işkâl bulunan ve muradı tam olarak anlaşılmayan,⁴¹ lafzın kendisindeki anlam gizliliği sebebiyle idrâki umulmayan âyetlerdir.⁴² Bu itibarla kelimenin lügat anlamından da anlaşılacağı üzere birbirine benzeyen iki şeyin ayırt edilememesi şeklinde muradın anlaşılabilirliği ve bilinmezliği söz konusudur.

Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetlerin önemli bir kısmı, mefhumu anlaşılan âyetlerdir. Diğer taraftan Kur'ân'da, bizatihi kendisi ya da insanın zaafı nedeniyle te'vili yani ifade ettiği hakikati ve mahiyeti tam olarak bilinmeyen âyetler de vardır.⁴³ Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. 502/1108) tasnifiyle müteşâbih âyetler üç kısımdır: Birincisi, Kıyametin vakti, Dâbbetü'l-Arz'ın keyfiyeti ve çıkış zamanı gibi sadece Allah'ın bileceği âyetlerdir. İkincisi, garîb lafızlar, muğlak hükümler gibi insanların idrakine açık olan âyetlerdir. Üçüncüsü ise bu iki madde arasında bulunan ve ilim ehli kimselerin de bileceği âyetlerdir.⁴⁴ Buna göre delaleti anlaşılan âyetler, “muhkem âyetler”; mefhumuna tam olarak vâkıf olunamayan âyetler ise “müteşâbih âyetler” şeklinde isimlendirilmiştir.

Yukarıda da değinildiği üzere “âyet” kelimesi, “mucize” anlamına da gelir. Bu itibarla âyette ifade edilen “muhkem âyetler”, Kur'ân'da zikri geçen

Şarika Üniversitesi, 2008), 2/951; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/527; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/6.

³⁷ Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 5/199; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, 2/396.

³⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 2/246; Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 5/192-196; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 7/184.

³⁹ İsfehânî, *el-Müfredât*, “şbh” 443; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “şbh” 13/503.

⁴⁰ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihah tâcu'l-lugâ ve şihâhi'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dârü'l-İlm, 1987), “şbh” 6/2236; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), “şbh” 1/493.

⁴¹ İsfehânî, *el-Müfredât*, “şbh” 443; Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, thk. Mecmûatü mine'l-Muhakkikîn (Kuveyt, 1993) “evl” 36/411.

⁴² Cürçânî, *et-Ta'rifât*, “müteşâbih”, 199.

⁴³ M. Zeki Duman, “Kur'an'da Müteşâbihât”, *Bilimname* 9/3 (2005), 14.

⁴⁴ İsfehânî, *el-Müfredât*, “şbh” 443.

güneş ve ayın belli bir yörüngede hareket etmesi,⁴⁵ gündüz ile gecenin birbirini izlemesi⁴⁶ gibi herkesin anlayabileceği mucizeler anlamına gelir. “Müteşâbih âyetler” ise Hz. Îsâ'nın yaratılışı,⁴⁷ Hz. Mûsâ ile Allah'ın konuşması,⁴⁸ Hz. Mûsâ'nın, âsası ile sihirlere geçersiz kılması⁴⁹ gibi keyfiyeti tam olarak bilinmeyen harikulade olaylar şeklinde anlaşılır.⁵⁰ Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere kanaatimizce âyet kelimesi, sadece “mucize” anlamına hasredilmeden bu manayı da içine alacak şekilde Kur'ân âyetleri olarak anlaşılmalıdır. Zira Kur'ân'da mucizevî olayların haricinde farklı meselelere de değinilmekte ve bu meseleler de keyfiyeti, hakikati, mahiyeti ve delaleti anlaşılabilen ya da anlaşılmayan şekilde tasnife tâbi tutulabilmektedir.

Nitekim incelediğimiz âyetteki müteşâbih âyetler ifadesinin maksûduna dair tefsirlerde de farklı yorumlar bulunmaktadır:

1. الم , المر , المص , الم gibi mukattaa harfleri, kıyametin vakti, Hz. Îsâ'nın nüzûlü, ruhun mahiyeti gibi sadece Allah'ın bileceği meselelerdir.⁵¹ Yahudiler, mukattaa harflerini te'vil ederek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ümmeti için belli bir zaman takdir etmeye çalışmışlardır.⁵² Müteşâbih olarak nitelenen bu harfler, insanlar için bir imtihandır. Allah, dilediği şekilde insanları imtihan edebilir.⁵³

2. Öldükten sonra dirilişi konu edinen âyetler, inanmak ve anlamak istemeyenler için müteşâbih bir meseledir. İnsanların tekrar diriltilmesi onlara göre anlaşılmayan bir konudur. Halbuki bu âyetler, dirilişten bahseden Yâsin sûresinin 78-81. âyetleri⁵⁴ gibi bazı âyetler çerçevesinde anlaşılabilir.⁵⁵

3. Te'vile yani farklı anlamlara ihtimalli olan ifadelerdir. Bu özelliği hâiz müteşâbih âyetler, “Kitabın Aslı” olarak nitelenen muhkem âyetler göz önünde bulundurularak anlaşılabilir.⁵⁶

⁴⁵ Yâsin 36/38-39.

⁴⁶ el-Hadîd 57/6.

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/47, 59; Meryem 19/20.

⁴⁸ en-Nisâ 4/164; el-A'râf 7/143.

⁴⁹ el-A'râf 7/107; eş-Şu'arâ 26/32.

⁵⁰ Kesler, “Âl-i İmran Sûresi 7. Ayet Meâlini Yeniden Okumak”, 141-142.

⁵¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/264; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/190; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/376; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/199.

⁵² Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, 2/397.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/246.

⁵⁴ ﴿وَصَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ﴾ ﴿قَالَ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَنَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ﴾ ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقَدُونَ﴾ ﴿أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ﴾ “Bir de insan, kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve: ‘Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?’ diyor. De ki: ‘Onları ilk defa yaratan diriltecektir. O, her türlü yaratmayı bilir.’ Yaş ağaçtan size ateş çıkarandır. Ondan ateş yakarsınız. Göklere ve yeri yaratan, kendilerinin benzerini yaratmaya kadir olmaz mı? Elbette olur; çünkü O, yaratan ve bilendir.” Yâsin 36/78-81.

⁵⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/376-377.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/247; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/197; Kaysî, *el-Hidâye*, 2/951;

4. Kendisi ile amel edilmeyen mensûh âyetlerdir.⁵⁷

Te'vil: Müteşâbih âyetlerin te'vilinin bilinip bilinmemesini belirleyen diğer bir ifade ise *te'vil* kelimesidir. “e-v-l” kökünden gelen tef'îl veznindeki “te'vil” kelimesinin, bir şeyi döndürmek, asıl olana rücu' ettirmek,⁵⁸ farklı anlam ihtimali bulunan bir kelamın tefsir edilmesi,⁵⁹ ilk anda manası anlaşılmayan kelamın açıklanması,⁶⁰ müteşâbihin anlamının açıklanması,⁶¹ lafzın zâhirî anlamının yerine Kitâb ve sünnete uygun muhtemel manalarından birine hamledilmesi⁶² gibi anlamları vardır.

Kur'ân-ı Kerîm'de “netice, sonuç”⁶³, “bir olayın iç yüzü, mahiyeti”⁶⁴ vb. anlamlarda da kullanılan *te'vil* kelimesine, istılahların ortaya çıkmasından sonra “tefsir ve açıklamak, yorumlamak” gibi anlamlar da yüklenmiştir.⁶⁵ Nitekim *te'vil* ile *tefsir* aynı manada kullanılabilmiştir.⁶⁶ Hz. Peygamber'in, İbn Abbas'a yaptığı “Allahım! Ona te'vili öğret” duasında yer alan “te'vil” de bu manadadır.⁶⁷ Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* ve Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirlerinin isimlerinde geçen “te'vil” kelimesi de tefsir anlamında değerlendirilmiştir. Buna göre müteşâbih âyetlerin te'vili ile ilgili olarak *te'vil* kelimesi, “*takdir ve tefsir etme ya da meşrû bir sebep veya delilden ötürü âyeti zâhirî manasından alıp, kendisinden önceki ve sonraki âyete mutâbık, kitâb ve sünnete uygun manalardan birine hamledilmesi*”⁶⁸ şeklinde tarif edilirse bu tür müteşâbihleri, ilim ehli kimselerin tefsir etmesi yani bilmesi mümkündür. Eğer bir şeyin künhüne, hakikatine vâkıf olmak şeklinde anlaşılırsa eşyanın hakikatini sadece Allah bilir.⁶⁹

3. İLGİLİ VERİLERE GÖRE TEBEYYÜN EDEN ANLAM TERCİHİ

Çalışmamızda konu edindiğimiz âyetteki kelimelerin farklı anlamlara ihtimalli olması, âyetin mefhumunu farklı kanaatlere açık hale getirmektedir.

Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/528; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 2/6.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/246; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/192-196; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 7/184; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, 2/396.

⁵⁸ İsfehânî, *el-Müfredât*, “evl” 99; Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, 54; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “evl” 28/33.

⁵⁹ Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, ts.), “evl” 8/368-369; Cevherî, *es-Sıhah*, “evl” 4/1627.

⁶⁰ Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, 52.

⁶¹ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “evl” 28/33.

⁶² Örneğin; Yûnus 10/31: *وَمِنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ* âyetinin muradı, “kuşun, yumurtadan çıkması” şeklinde anlaşılırsa bu, tefsir; “mü'minin, küfürden kurtulması” olarak anlaşılırsa bu da te'vil olur. Bk. Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, 54; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “evl” 28/33.

⁶³ en-Nisâ 4/59.

⁶⁴ Yûsuf 12/6.

⁶⁵ Durmuş, “Mu'tezilî Müfessir Zemahşerî'nin Muhkem ve Müteşâbih'e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi”, *Marife* 268.

⁶⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “evl” 28/33.

⁶⁷ İsfehânî, *el-Müfredât*, “şbh” 443.

⁶⁸ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 310.

⁶⁹ Abdulazîz b. Abdulfettâh el-Kârî, *et-Takrîru'l-ilmiyyu an Mushafî'l-Medineti'n-Nebeviyye*, (Medine: Müccemmâ Melik Fahd li Tibâ'atil-Mushafî's-Şerif, 1406/1985), 54-55.

Yukarıdaki değerlendirmelerin akabinde oluşan kanaatimize göre âyette, Hz. Peygamber'e nâzil olan Kur'ân âyetleri, muhkem ve müteşâbih olarak tasnif edilmektedir. Bu âyetlerin içerisinde "Kitabın aslı" şeklinde tavsif edilen ve Kur'ân'ın önemli bir kısmını oluşturan delaleti, maksûdu ve mefhumu açık ve anlaşılabilir olan muhkem âyetler vardır. "Diğerleri" ifadesiyle işaret edilmesinden de anlaşılacağı üzere ayrıca hakikatine ve mahiyetine tam olarak vâkıf olunamayan az da olsa bazı müteşâbih âyetler de söz konusudur. Bunun örneği, sebab-i nüzûlüne dair aktardığımız rivayetlerden hareketle Hz. İsâ'nın mucizevî yaratılışı, Allah'ın bir kelimesi veya O'ndan bir ruh olması, Hz. Peygamber'in ve ümmetinin ömrü, kıyametin zamanı ya da mukattaa harfleri olabilir. Nitekim bunların keyfiyeti hakkında bilgi sahibi olunması mümkün değildir. Açıkçası bunların bilinmemesi bir eksiklik de değildir.

Mezkûr âyette geçen "âyet" kelimesinin "Kur'ân âyetleri" olarak anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Zira böyle bir tercih neticesinde bu kelime, sebab-i nüzûl rivayetlerinde yer verilen mucizeleri ve diğer harikulade olayları ihtiva ettiği gibi diğer taraftan mahiyeti tam olarak bilinmeyen tüm âyetleri de kapsayıcı olur. Buna göre müteşâbih âyetlerin te'vilini sadece Allah bilir. İstikamet üzere olan kimseler ise diğer müslümanlar için de örnek bir tutum sergileyerek bu âyetleri te'vil etmek için zorlama yorumlar peşinde koşmadan inançlarının gereğini yerine getirir ve bunların Allah'tan olduğuna iman ederler. Nitekim inceleyebildiğimiz tefsirlerde de genel olarak bu yönde bir anlam tercihi söz konusudur.⁷⁰ Bu anlama göre âyette *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ* ifadesinde kelamın tamamlanması nedeniyle devamındaki *وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* cümlesi, ibtidâ cümlesi (yeni bir cümle başlangıcı) olarak kabul edilmiştir.⁷¹ İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652-653) nakledilen *إِنَّ تَأْوِيلَهُ إِلَّا عِنْدَ اللَّهِ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ...* rivayeti ve Übey b. Kâ'b'ın (ö. 33/654) *...وَيَقُولُ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ...* kıraatı⁷² da bu görüşün teyididir. Zira bu iki rivayette, müteşâbihlerin te'vilinin sadece Allah'a mahsus olduğu, istikamet ehli kimselerin ise *"biz onlara iman ettik, bunların hepsi Rabbimiz katındandır"* diyerek teslimiyet içerisinde oldukları görülmektedir.

Diğer taraftan İbn Abbas'ın bu âyetle ilgili olarak kendisini "ilimde rüsûh sahibi" şeklinde tavsif ettiği nakledilmiştir. Mücâhid'den (ö. 103/721) de *الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ وَعَلَّمُونَا تَأْوِيلَهُ* veya *الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَعْلَمُونَ تَأْوِيلَهُ وَيَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ* ifadeleri nakledilmiştir.⁷³ Buna göre istikamet üzere olan kimseler,

⁷⁰ Bk. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/264; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/212, 215, 221; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/378; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 7/190; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 3/165.

⁷¹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/190; Beğavî, *Meâlimü't-tenzil*, 2/10; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîd*, 2/400.

⁷² Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/191; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/529; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîd*, 2/401.

⁷³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/203; Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim İbnü'l-Münzirî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd (Medine: Dârü'l-Meâsir, 2002), 1/132; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/403.

müteşâbihlerin te'vilini bilir. Nitekim Mücâhid'in kendisinin, bu âyetlerin te'vilini bildiğini belirttiği rivayet edilmiştir.⁷⁴ Zemahşerî de müteşâbih âyetlerin te'vilini, Allah ve ilimde rûsûh sahibi olan kimselerin bileceği görüşündedir.⁷⁵ Âyetteki *te'vil* kelimesi, Kur'ân'ın tefsiri şeklinde değerlendirildiğinde⁷⁶ veya *müteşâbih* terimi, "...*haricî bir delile veya açıklamaya ihtiyaç gösteren hafî, müşkil, mücmel, mübhem, müevvel, mutlak ve genel manalı âyetlerle garib kelimeler ve dâcilerin manalarında ihtilaf ettikleri lafızların bulunduğu âyetler*"⁷⁷ olarak kıyas ve te'vilin mümkün olduğu şeylerle ilgili düşünüldüğünde de müteşâbihlerin anlaşılabilirliği imkan dahilindedir. Bu anlam takdirinde وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ cümlesi, öncesindeki اللّٰهُ lafzına ma'tûftur. يَتَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ ise وَالرَّاسِخُونَ 'deki zamirden hâldir.⁷⁸ Bu itibarla âyetin ilgili kısmı, "...*müteşâbihlerin te'vilini, Allah ve 'biz onlara inandık, bunların hepsi Rabbimiz katındandır' diyen istikamet ehli kimseler bilir...*" şeklinde anlaşılır.

Müteşâbih ve te'vil kelimesi için tercih edilen anlama göre böyle bir anlam makul görülebilirse de mezkûr i'rab takdirinin bazı mahzurları da vardır. Bahsi geçen i'rab takdirinde hâl cümlesi olan يَتَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ ifadesinin zü'l-hâli وَالرَّاسِخُونَ olduğuna göre bu kelimenin, öncesindeki اللّٰهُ lafzına ma'tûf olması, lafza-i celâlin de zü'l-hâl olmasını gerektirir. Bu durumda âyetin manası şöyle olur: "*müteşâbihlerin te'vilini, sadece 'biz onlara inandık, hepsi de Rabbimizin katındandır' diyen Allah ve istikamet ehli kimseler bilir.*" Görüldüğü üzere böyle bir sözü söylemek kullar için makul ise de '*biz onlara inandık, hepsi de Rabbimizin katındandır.*' şeklindeki bir ifadenin Allah'a nispet edilmesi muhaldir.⁷⁹ Bu değerlendirmeler de göstermektedir ki tebeyyün eden anlam doğrultusunda اللّٰهُ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللّٰهُ ifadesinde kelamın tamamlanması ve devamındaki وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ cümlesinin ise yeni bir cümle başlangıcı olması tercihe şayandır.

4. ÂYETİN VAKF-İBTİDÂ AÇISINDAN TAHLİLİ

İncelediğimiz âyetteki kelimelerin farklı anlamlara ve âyetin farklı i'rab ihtimallerine konu olması sebebiyle müteşâbih âyetlerin te'vilini, istikametini kaybetmemiş kimselerin bilip bilmeyeceği tefsirlerde ihtilafî hâiz bir mesele olmuştur. Bu hususta iki farklı yaklaşımın olduğu görülmektedir. Bir görüşe göre müteşâbihlerin bilgisi sadece Allah'a mahsus

⁷⁴ Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 2/10.

⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/527-529.

⁷⁶ Zebidî, *Tâcül-'arûs*, "evl" 28/33; Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *el-Kat' ve'l-i'tinâf*, thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2002), 126; Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Müktefâ fi'l-vakfi ve'l-ibtida*, thk. Cemâlüddin Muhammed Şeref (Mısır: Dâru's-Sahâbe, 2006), 58.

⁷⁷ Demirci, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü*, 223.

⁷⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, *'İlelü'l-vukûf*, thk. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-İdî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006), 1/362-363; Kârî, *et-Takrîru'l-'ilmiyyu 'an Mushafî'l-Medineti'n-Nebeviyye*, 54-55.

⁷⁹ Detaylı bilgi için bk. Duman, "Kur'an'da Müteşâbihât", 36-37.

iken diğer görüşe göre ise istikamet üzere olan kimseler de bu âyetlerin te'vilini bilir. Bunun bir yansıması sadedinde vakf-ibtidâ ile ilgili eserlerde de âyetteki vakf yerine dair farklı kanaatler ileri sürülmüştür. Nitekim وَمَا يَعْلَمُ اللهُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللهُ cümlesinin sonundaki vakf gerekliliği, âyette geçen kelimelerle ilgili tercih edilen anlama ve i'rab takdirine göre değişkenlik arz etmiştir. Biz de bu sebeple konuyu ilgili rivayetler çerçevesinde iki yoruma göre tahlil edeceğiz:

1. Hz. Âişe (ö. 58/678), İbn Abbas (ö. 68/687-688), İbn Mes'ûd, Hasan Basrî (ö. 110/728), Dahhâk (ö. 105/723), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Nâfi' (ö. 169/785), Ya'kub (ö. 205/821), Kisâî (ö. 189/805), Ahfeş (ö. 215/830), Ferrâ (ö. 207/822) gibi sahabe ve tâbiinden olan kurrâ, fukaha ve dil bilginlerinin çoğunluğuna göre وَمَا يَعْلَمُ اللهُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللهُ cümlesinde kelam tamam olur.⁸⁰ Devamındaki وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ cümlesi ise yeni bir cümle başlangıcıdır.⁸¹ Bu i'rab takdirine göre müteşâbih âyetlerin te'vilini sadece Allah bilir. İstikamet üzere olan kimseler ise bu âyetlerin Allah'tan olduğuna iman ederler. Secâvendî'nin ifadesiyle Kur'ân'a imanın şartı, onun muhkem âyetleri ile amel etmek, müteşâbih âyetlerine ise teslimiyet göstermektir.⁸² Bu sebeple İbn Mes'ûd'dan nakledilen ... يَقُولُونَ فِي الْعِلْمِ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ rivayeti ve Übey b. Kâ'b'ın ... يَقُولُونَ فِي الْعِلْمِ de teyid ettiği üzere âyetin bu minvalde anlaşılabilmesi için وَمَا يَعْلَمُ اللهُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللهُ cümlesinin sonunda vakf yapılmalıdır.⁸⁴ Zeccâc da burada vakf yapılmasını *vakf-ı tam*⁸⁵ olarak değerlendirmiştir.⁸⁶

Kur'ân tilâvetinde nerede ve nasıl vakf yapılması, nereden ve nasıl başlanılması gerektiğini konu edinen vakf-ibtidâ literatüründe farklı vakf tasnifleri yapılmış ve buna bağlı olarak farklı vakf türleri ihdas edilmiştir. Bu meyanda vakf-ibtidâ ile ilgili eserlerde tarihî süreçte genellikle *vakf-ı tam*,

⁸⁰ Ebû'l-Hasan Alemüddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvab (Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987), 572; Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Ammânî, *el-Mürşid fi'l-vukûf 'alâ mezâhibi'l-kurrâ-i's-seb'ati ve ğayrihim min bâki'l-eimmeti'l-kurrâ-i ve'l-müfessirîn...* (min evveli'l-kitâbi ilâ âhiri süreti'n-Nisâ), thk. Hind bint Mansûr b. Avn el-Abdelî (Riyâd: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 2/106-111; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 182.

⁸¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/264; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/190.

⁸² Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 1/361.

⁸³ Ebû Bekr Muhammed b. Kasım İbnü'l-Enbârî, *Kitâbu îzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan (Dımaşk, 1971), 2/566-567; Ali b. Ahmed en-Nisâbü'rî İbnü'l-Gazzâl, *el-Vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Tâhir Muhammed el-Hems (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000) 212.

⁸⁴ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 1/362-363; Secâvendî, *Aynü'l-meânî fi tefsîri seb'i'l-mesânî*, (Süleymaniye Kütüphanesi Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, nu. 34 Fa 109), vr. 49b.

⁸⁵ Vakf-ı Tam: Kelamın tamam olduğu ve sonrası ile lafız ve anlam irtibatının bulunmadığı bir kelimedeki vakf yapılmasıdır. Bk. İbnü'l-Enbârî, *Kitâbu îzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 1/149; Dâni, *el-Müktefâ*, 19-20; Ahmed b. Muhammed el-Üşmûnî, *Menâru'l-hüdâ fi beyâni'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, nşr. Ebû'l-Alâ el-Adevî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 27-30.

⁸⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/378.

vakf-ı kâfi, *vakf-ı hasen*, *vakf-ı kabîh* şeklindeki vakf tasnifi (bazı ilave vakf türleri söz konusu ise de) yaygındır.⁸⁷ Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin ihdas ettiği *vakf-ı lâzım* (م), *vakf-ı mutlak* (ط), *vakf-ı câiz* (ج), *vakf-ı mücevvez* (ج), *vakf-ı murahhas* (ص), *vakf-ı lâ* (ل) şeklindeki vakf tasnifi ve belirlediği remizler⁸⁸ ise günümüz mushaflarının çoğunluğunda tercih edilmesinden de anlaşılacağı üzere daha çok bilinen ve kullanılan bir vakf sistemi olmuştur.

Vakf-ibtidâ ile ilgili eserlerde incelediğimiz âyetteki *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ* cümlesinin sonunda vakf yapılması; *vakf-ı tam*, *vakf-ı lâzım*⁸⁹ ve *vakf-ı murakabe*⁹⁰ şeklinde üç vakf türüne konu edilmiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere İbnü'l-Enbârî (ö. 328/939), Ebû Cafer en-Nehhâs (ö. 338/949), Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1052), Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Ammânî (ö. 500/1106), İbnü'l-Gazzâl (ö. 516/1122), Nikzâvî (ö. 683/1284), Kastallânî (ö. 923/1517) ve Zekeriyya el-Ensârî (ö. 926/1519) mezkûr yerde vakfın evlâ olduğunu *vakf-ı tam* ile belirtmiştir.⁹¹ Secâvendî ise vakf yapılmasının zorunlu olduğuna işaret eden *vakf-ı lâzım*'i⁹² tercih etmiştir:

Vakf Türleri:	Âlimler:
<i>Vakf-ı Tâmi</i>	İ. Enbârî, Nehhâs, Dâni, Ammânî, İ. Gazzâl, Nikzâvî, Kastallânî, Ensârî
<i>Vakf-ı Lâzım</i>	Secâvendî, Nisâbü'rî
<i>Vakf-ı Murakabe</i>	Üşmûnî

Genel tercihin vakf yapılması gerektiği yönünde olması da göstermektedir ki, vakf-ibtidâ ile ilgili eser telif eden bu âlimler de "Müteşâbihlerin te'vilini sadece Allah bilir." şeklindeki görüşü esas almıştır.

⁸⁷ Kara, *Kıraat ve Tefsir Boyutuyla Vakf-ı Lazım*, 22-23.

⁸⁸ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 1/108 vd.

⁸⁹ Vakf-ı Lâzım: Vasl yapıldığında mefhumun değişmesi ve anlamın bozulması sebebiyle vakfın zorunlu olmasıdır. Bu özellikteki yerlerde tercih edilen bir vakf türüdür ve remzi (م) harfidir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî, *Kitâbü'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, thk. Muhsin Haşim Derviş (Ürdün: Dârü'l-Menâhic, 2001), 105.

⁹⁰ Vakf-ı Murakabe/Mu'âna: Vakf yapılmaya elverişli iki yerin birinde vakf yapılması, diğesinde vasl yapılması şeklinde icra edilen bir vakf türüdür. Her ikisinde aynı anda vakf yapılması ya da vasl yapılması muteber kabul edilmemiştir. Bu vakf türüne dair geniş bilgi için bk. Mücella Hacımsıroğlu, *Vakf-ı Mu'âna ve Kur'ân Tefsirine Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁹¹ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbu izâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 2/565; Nehhâs, *el-Kat' ve'l-i'tinâf*, 124; Dâni, *el-Müktefâ*, 57; Ammânî, *el-Mürşid fi'l-vukûf*, 2/107; Abdullah b. Muhammed en-Nikzâvî, *el-Iktidâ fi ma'rifeti'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, thk. Mes'ûd Ahmed Seyyid Muhammed İlyas (Medine: Câmi'atü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1413/1992), 1/453; İbnü'l-Gazzâl, *el-Vakf ve'l-ibtidâ*, 212; Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, 572; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fününi'l-kiraât*, thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye (Riyad: İslami İşler Davet ve İrşat Bakanlığı, ts.), 4/1792; Zekeriyya b. Muhammed el-Ensârî, *el-Maksid li telhisi mâ fi'l-Mürşid fi'l-vakfi ve'l-ibtidâ* (Üşmûnî, Menâru'l-hüdâ içinde), (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 155.

⁹² Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 1/361; Nizâmüddîn Hasan b. Muhammed el-Kummî en-Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*, nşr. Zekeriyya 'Umeyrat (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 2/99.

Vakf-ibtidâ âlimlerinin ekserisinin tercih ettiği *vakf-ı tam*, kelamın tamamlandığı ve devamı ile lafız ve anlam irtibatının bulunmadığı bir yerde vakfın yapılmasıdır.⁹³ Bu özellikleri hâiz bir yerde vasl yapılması, âyetin i'rabı ve anlamında bir değişikliğe yol açmayabilir. Dolayısıyla vakf yapılması tercihe şayan ise de vasl da yapılabilir. Secâvendî'nin ifadesiyle “*vasl yapılması neticesinde âyetin i'rabının ve mefhumunun değişmesi nedeniyle vakf yapılmasının zorunlu olması*”⁹⁴ şeklinde tarif edilen *vakf-ı lâzım*'da ise vakf yapılması zorunludur. Bu vakf türünde, kelamın tamam olduğu bir yerde vasl yapılması neticesinde âyetin i'rabı ve buna bağlı olarak anlamı da değişmektedir. Buna göre vakf-ı lâzım olarak değerlendirilen bir yerde vasl yapıldığı takdirde muteber olmayan bir anlama yol açan i'rab ve anlam değişikliği söz konusudur. Bu sebeple incelediğimiz âyette *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ* 'de vasl yapıldığı takdirde devamındaki cümle ile oluşması muhtemel *ma'tûf-ma'tûfun 'aleyh* şeklindeki i'rab takdirini ve buna bağlı olarak oluşan anlam değişikliğini doğru bulmadığı için Secâvendî, vakf yapılmasını zorunlu addetmiştir.⁹⁵

Secâvendî'nin vakf sistemini tercih eden Türkiye, Pakistan, Hindistan, Haddâd, Libya, Ezher, Kuveyt, Şemerlî Mushafı gibi birçok mushafta da mezkûr âyette ilgili yerde vakf gerekliliğini sembolize eden vakf-ı lâzım alametine (م) yer verilmiştir.⁹⁶ Bu bağlamda vakf-ibtidâ âlimlerinin çoğunluğunun tercihi, birçok mushafta da muteber kabul edilmiş ve mezkûr yerde vakf yapılması gerektiğine işaret eden vakf alameti kullanılmıştır. Böylece “Müteşâbihlerin te'vilini sadece Allah bilir.” yorumu esas kabul edilmiştir.

2. Bir diğer görüş ise Mücâhid'den nakledilen *الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَعْلَمُونَ تَأْوِيلَهُ* rivayetlerine istinaden *الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يُقُولُونَ آمَنَّا بِهِ وَيَعْلَمُونَ تَأْوِيلَهُ* veya *وَيُقُولُونَ آمَنَّا بِهِ* istikamet üzere olan kimselerin de müteşâbihlerin te'vilini bileceğine dairdir.⁹⁷ Daha önce de ifade edildiği üzere âyetteki te'vil kelimesi, Kur'ân'ın tefsiri şeklinde anlaşıldığı takdirde veya müteşâbih terimi, müşkil, mücmel, mübhem, mutlak ve genel manalı âyetlerle garib kelimeler ve dilcilerin manalarında ihtilaf ettikleri lafızların bulunduğu âyetler olarak te'vilin mümkün olduğu şeylerle ilgili düşünüldüğünde müteşâbihlerin te'vilinin bilinmesi mümkündür. Bu anlam takdirinde *الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* cümlesi, öncesindeki *اللَّهُ* lafzına ma'tûftur. *وَيُقُولُونَ آمَنَّا بِهِ* ise *الرَّاسِخُونَ* 'deki zamirden hâldir.⁹⁸

⁹³ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 4/1335, 2/544; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed en-Nûrî es-Safâkûsî, *Tenbihü'l-ğâfilîn ve irşâdü'l-câhilîn*, nşr. Muhammed Şazeli en-Neyfûr (Tunus: Müessesâtü Abdülkerîm b. Abdillâh, 1974, 131-134.

⁹⁴ Secâvendî, *Kitâbü'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 105.

⁹⁵ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 1/361.

⁹⁶ Kara, *Kıraat ve Tefsir Boyutuyla Vakf-ı Lazım*, 222 (Ek 2: Mushaflarda ve Bazı Vakf-İbtidâ Eserlerinde Vakf-ı Lâzımlar).

⁹⁷ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbu izâhi'l-vakf ve'l-ibtida*, 2/565; Nehhâs, *el-Kat' ve'l-i'tinâf*, 126; İbnü'l-Gazzâl, *el-Vakf ve'l-ibtidâ*, 212.

⁹⁸ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 1/362-363; Kârî, *et-Takrîru'l-İlmiyyu 'an mushafî'l-Medineti'n-nebeviyye*,

Yukarıda aktarıldığı üzere her ne kadar böyle bir i'rab takdirinin, âyetin anlamı açısından bazı mahzurları olsa da bahsi geçen açıklamalara göre وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ âyetinde vakf yapılmasının zorunlu olmadığı anlaşılır.

Tabloda da görüldüğü üzere vakf-ibtidâ âlimlerinin içerisinde Üşmûnî (ö. hicrî 11.asır), burada farklı bir vakf türüne yer vermiştir. Tercih etmiş olduğu vakf-ı murâkabe olarak isimlendirilen bu vakf türü, vakf veya vasl yapılmasının her ikisinin de mümkün olduğunu ifade etmektedir. Müteşâbih âyetlerin te'vilinin bilinip bilinmemesi ile ilgili nakledilen farklı görüşlere değindikten sonra Üşmûnî, vakfa konu olabilecek iki yerin yani وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ cümlelerinin sonundaki vakf tercihinin vakf-ı murâkabe veya vakf-ı mu'ânaka olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Ona göre bu vakf türünde vakfa uygun olan iki yerin herhangi birisinde tercih edilen vakf, bir görüşün tercih edilmesine; diğer görüşün ise iptaline neden olur.⁹⁹ Buna rağmen diğer yorumun varlığına da işaret edilmiş olur. Diğer vakf türlerinde ise sadece tek bir yorumun evlâ olması söz konusudur.

İncelediğimiz âyetle ilgili müteşâbihlerin te'vilinin bilinip bilinmeyeceği hususunda selef ulemâdan nakledilen bilgiler çerçevesinde “müteşâbih” ve “te'vil” kelimelerine verilen anlamla da bağlantılı olarak iki tercihin de kendi bağlamında doğru olduğu düşünülebilir. Buna göre ihtilafa konu olan vakf yerinde vakf-ı lâzım veya vakf-ı tam tercih edilirse “Müteşâbihlerin te'vilini sadece Allah bilir.” görüşü esas alınmış olur. Diğer görüşün (müteşâbihlerin te'vilini istikamet üzere olan kimseler de bilir) ise iptali söz konusudur. Dolayısıyla her iki görüşün de kendi bağlamında sahih kabul edilebilmesi sebebiyle vakf-ı tam veya vakf-ı lâzım olarak değerlendirilmesi uygun olmayabilir. Zira buna göre ilk görüş tercih edilirken diğer görüşün doğru olmadığı vehmedilebilir. Ancak İbnü'l-Cezerî ve Üşmûnî'nin de yer verdiği وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ ve وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ ifadelerindeki vakf türü, vakf-ı murâkabe olarak tercih edilirse âyetin mezkûr görüşlerden herhangi birisini öncelemeden her iki yorumu da ihtiva ettiği vurgulanmış olabilir.¹⁰⁰

SONUÇ

Anlam eksenli bir Kur'ân tilâvetinde hem okuyucu hem de dinleyicinin âyetteki uygun vakf ve ibtidâ yerlerini tayin etmesi ve tilâvetin ya da dinlemenin buna göre icra edilmesi önemlidir. İncelediğimiz âyette de göstermeye çalıştığımız üzere bunun için öncelikle âyetin mefhumuna vâkıf olunmalıdır. Zira tercih edilen i'rab takdiri ve anlam, âyetteki vakf yerinin belirlenmesini etkilemektedir. Bu itibarla âyetin mefhumu, âyetteki vakf ve ibtidâ tayinini belirlemektedir. Diğer taraftan bunun bir sonucu olarak tercih edilen vakf yerinin de âyetin anlamı üzerindeki etkisi bârızdır.

54-55.

⁹⁹ Üşmûnî, *Menâru'l-hüdâ*, 154.

¹⁰⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/238; Üşmûnî, *Menâru'l-hüdâ*, 154; Tayyâr, *Vukûfü'l-Kur'ân*, 182-183.

Müteşâbih âyetlerin te'vilinin Allah'a mahsus bir bilgi olup olmadığının tespiti bağlamında serdedilen farklı görüşler, âyetteki vakf yerinin tayinini de ihtimali hale getirmektedir. Bu husustaki genel kanaat ise müteşâbihlerin te'vilini sadece Allah'ın bileceğidir. Buna bağlı olarak da âyetteki vakf yerinin *لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ* cümlesinin sonunda olmasıdır. Nitekim vakf-ibtidâ alanındaki müellefatın çoğunluğunda mezkûr yerde vakf yapılmasının evlâ olduğuna ya da gerekliliğine işaret eden vakf-ı tam ya da vakf-ı lâzım türleri tercih edilmiştir. Bunun bir sembolü olarak Türkiye'deki Mushaflarda da olduğu üzere vakf gerekliliğine delalet eden vakf-ı lâzım alametine (ر) yer verilmiştir. Ancak kanaatimizce bu vakf alametinin tanımından hareketle vakfa konu olan yerde vasl yapılması neticesinde âyetin i'rabının ve anlamının değişmesi gerekçesiyle vakfın zorunlu olduğu, vaslın ise kesinlikle câiz olmadığına hükmedilmemelidir. Zira "müteşâbih" ve "te'vil" ifadeleri için tercih edilen anlama göre diğer kanaat de yani "müteşâbihlerin te'vilini istikamet üzere olan kimseler de bilir" görüşü de kendi bağlamında muteber kabul edilmiştir. Bu da ilgili yerde vaslın kesinlikle câiz olmadığı şeklindeki hükmü geçersiz kılmaktadır. Muhtemelen bu sebeple Secâvendî'nin vakf sistemini tercih etmesine rağmen Medine-i Münevvere'de basılan mushafta vakfın evlâ olduğunu belirten "*vakf evlâ*" (قلبي) alametine yer verilmiştir.

Bu değerlendirmelere göre yukarıda aktarılan iki farklı i'rab ve anlam ihtimalini hâiz bu âyette sadece tek bir görüşün anlaşılmasını netice verecek şekilde vakf tercihi yapılmaması önerilebilir. Bahse konu yerde vakf yapılmasının zorunlu olduğu, aksi takdirde âyetin i'rabı ve buna bağlı olarak anlamının değişeceği anlamına gelen vakf-ı lâzım alametinin yerine farklı vakf türleri de tercih edilebilir. Bu bağlamda İbnü'l-Cezerî ve Üşmûnî'nin *vakf-ı murakabe* şeklinde farklı bir vakf türüne işaret etmesi dikkat çekicidir. Zira bu vakf türünde, iki i'rab ve anlam ihtimaline de işaret edilmektedir. Bu sebeple mezkûr yerde hem vakf hem de vasl yapılması mümkündür. Böylece müteşâbihlerin te'vilinin bilinmesi hususunda nakledilen iki farklı görüşün varlığına da işaret edilmiş olur. Ancak bu vakf türünde hangi görüşün tercihe şayan olduğu belli değildir. Dolayısıyla tefsirlerde ve vakf-ibtidâ ile ilgili eserlerde serdedilen ve genel olarak kabul edilen görüş doğrultusunda çalışmamızın neticesinde bizim ulaştığımız kanaat ise mezkûr yerde vakfın evlâ olduğunu yansıtan bir vakf türünün tercih edilebileceği yönündedir. Ya da Türkiye'deki Mushaflarda tercih edilen vakf-ı lâzım alametinin bu şekilde yorumlanması gerektiği ve buna bağlı olarak vasl yapılmasının câiz olmadığına hükmedilmemesi gerektiği şeklindedir.

KAYNAKÇA

- Ammânî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali. *el-Mürşid fi'l-vukûf 'alâ mezâhibi'l-kurrâ-i's-seb'ati ve ğayrihim min bâki'l-eimmeti'l-kurrâ-i ve'l-müfessirîn (min evveli'l-kitâbi ilâ âhiri süreti'n-Nisâ)*. thk. Hind bint Mansûr b. Avn el-Abdelî. 2 Cilt. Riyâd: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer. *el-'Ucâb fi beyâni'l-esbâb*.

- thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1997.
- Beğavî, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Tefsîrül-Beğavî Meâlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Haraş. Riyâd: Dâru Tayyibe, 1409/1988.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1998.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihah tâcu'l-lugâ ve sıhâhi'l-'arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm, 1987.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Müktefâ fi'l-vakfi ve'l-ibtida*. thk. Cemâlüddin Muhammed Şeref. Mısır: Dâru's-Sahâbe, 2006.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Duman, M. Zeki. "Kur'an'da Müteşâbihât". *Bilimname* 9/3 (2005), 13-37.
- Duman, M. Zeki. "Müteşâbihâtın Tevili". *Bilimname* 9/3 (2005), 39-54.
- Duman, M. Zeki. "Tefsir Te'vil ve Tefsirde Temel İlkeler Açısından "Secavend"lerde Mânaya Tesir Eden Önemli Üç Hata". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: Özkan Matbaacılık, 2010, 467-516.
- Durmuş, Zülfikar. "Mu'tezilî Müfessir Zemahşerî'nin Muhkem ve Müteşâbih'e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi". *Marife* 3/3, 2003, 259-273.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *Bahru'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ensârî, Zekeriyya b. Muhammed. *el-Maksîd li telhîsi mâ fi'l-mürşid fi'l-vakfi ve'l-ibtidâ*. (Üşmûnî, Menârü'l-hüdâ içinde). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Ersöz, Muhammed. Vakf-ı Murâkabe ve Kur'an'ı Anlamaya Etkileri (Secâvendî'nin İlelü'l-vukûf Adlı Eserindeki Açıklamalar Özelinde). *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 159-186.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf Necati - Muhammed Ali en-Neccar. Beyrut: y.y., 3. Basım, 1983.
- Hacımısıroğlu, Mücella. *Vakf-ı Muânaka ve Kur'an Tefsirine Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hilâlî, Selîm İbn 'Îd - Âl-i Nasr, Muhammed b. Mûsâ. *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*. 3 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1425/2004.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. Kasım. *Kitâbu İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan. 2 Cilt. Dımaşk, 1971.
- İbnü'l-Gazzâlî, Ali b. Ahmed en-Nisâbü'rî. *el-Vakf ve'l-ibtidâ*. thk. Tâhir Muhammed el-Hems. Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed - Muhammed Seyyid Reşad - Ali Ahmed Abdülbâkî - Muhammed Fadl el-Acmâvî - Hasan Abbas Kutb. Kahire: Mektebetü Evladi's-

- Şeyh li't-Türâs, 2000.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Münzirî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim. *Tefsîrül-Kur'ân*. thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd. 2 Cilt. Medine: Dâru'l-Meâsir, 2002.
- İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1991.
- Kara, Mehmet. *Kıraat ve Tefsir Boyutuyla Vakf-ı Lazım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Karagöz, Mustafa. "Ayetlerdeki Durak Yerlerinin Manaya Etkisi (Bakara Sûresi 96. Ayet Örneği)". *Bilimname* 21/2 (2011), 199-222.
- Karagöz, Mustafa. "Uzak Bir Mananın Ayetlerdeki Vakf Yerine Etkisi -Arâf Sûresinin 188. Ayeti Örneği-". *Bilimname* 34/2 (2017), 31-96.
- Kârî, Abdulazîz b. Abdulfettâh. *et-Takrîru'l-ilmîyyu an Mushafî'l-Medineti'n-Nebeviyye*. Medine: Mücemmâ Melik Fahd li Tîbâ'atil-Mushafî's-Şerif, 1406/1985.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*. thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. 10 Cilt. Riyad: İslâmî İşler, Davet ve İrsat Bakanlığı, ts.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Âl-i İmran Sûresi 7. Ayet Meâlini Yeniden Okumak", *Diyanet İlmî Dergi* 49/4 (Ankara: 2013), 131-148.
- Koyuncu, Recep. "Vakf-İbtidânın Ayetlerin Anlaşılmasındaki Rolü". *Marife* 15/1 (Yaz 2015), 163-187.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Boynukalın - Bekir Topaloğlu. 17 Cilt. İstanbul: Mizân Yayınevi, 2005.
- Mekki b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'an ve tefsirihi ve ahkâmihi ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*. thk. Komisyon. Birleşik Arap Emirlikleri: Şarika Üniversitesi, 2008.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasan el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmut Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, 2002.
- Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed. *el-Kat' ve'l-i'tinâf*. thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2002.
- Nikzâvî, Abdullah b. Muhammed. *el-İktidâ fi ma'rifeti'l-vakfi ve'l-ibtidâ*. thk. Mes'ûd Ahmed Seyyid Muhammed İlyas. 2 Cilt. Medine: Câmî'atü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1413/1992.
- Nisâbûrî, Nizâmüddîn Hasan b. Muhammed el-Kummî. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*. nşr. Zekeriya 'Umeyrat. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Râzî, Ebü'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihü'l-gayb*, 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Safâkusî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed en-Nûrî. *Tenbîhu'l-ğâfilîn ve irşâdü'l-câhilîn 'ammâ yeka'u lehüm mine'l-hatai hâle tilâvetihim li-Kitâbillâhi'l-mübîn*. nşr. Muhammed Şazeli en-Neyfûr. Tunus: Müessesâtü Abdulkerîm b. Abdillâh, 1974.
- Secâvendî, Ebû Cafer Muhammed b. Tayfûr. *Kitâbü'l-vakf ve'l-ibtidâ*. thk. Muhsin Hâşim Derviş. Ürdün: Dâru'l-Menâhic, 2001.
- Secâvendî, Ebû Cafer Muhammed b. Tayfûr. *İlelül-vukûf*. thk. Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-İdî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006.
- Secâvendî, Ebû Cafer Muhammed b. Tayfûr. *'Aynü'l-meânî fi tefsiri seb'i'l-mesânî*. Süleymaniye Kütüphanesi Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, nu. 34 Fa 109.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasan Alemüddin Ali b. Muhammed. *Cemâlül-kurrâ ve kemâlül-ikrâ*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvab. Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987.

- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirâsati'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Riyad: İslâmî İşler, Davet ve İrsat Bakanlığı, ts.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Ebü'l-Kâsım. *Mu'cemû'l-Kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Riyad, 2003.
- Tahhân, İsmail Ahmet. "Kur'an'ı Anlamada Vakfın Rolü". çev. Necattin Hanay. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2012), 233-278.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman. *Vukûfü'l-Kur'ân ve eseruhâ fî't-tefsîr dirasatün nazariyyetün me'a tatbiki 'ale'l-vakfi'l-lâzım ve'l-mute'ânik ve'l-memnu'*. Medine: Mucemmeü'l-Melik Fehd li tbâati'l-Mushafi's-Şerîf, 1431.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Ebced", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/68-70. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Üşmûnî, Ahmed b. Muhammed. *Menâru'l-hudâ fî beyâni'l-vakfi ve'l-ibtidâ*. nşr. Ebü'l-Alâ el-Adevî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk. *Tâcü'l-'arûs*. thk. Mecmûatü mine'l-Muhakkikîn. 40 Cilt. Kuveyt: Dârü'l-Hidâye, 1993.
- Zeccâc, Ebü İshak İbrahim b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve İrabuhu*. thk. Abdülcelil Abduh eş-Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Zemahşerî. Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer el-Hârizmî. *Esâsü'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.